

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

ЯЦЮК Наталія Олександрівна

УДК 159.922.7:[159.923.3:159.955:4]

**ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ
В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІСІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор

ПАВЕЛКІВ РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

Рівненський державний гуманітарний університет, проректор з навчально-методичної та ліцензійно-акредитаційної роботи.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

ІВАНЧУК МАРІЯ ГЕОРГІЇВНА

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, завідувач науково-методичної лабораторії моніторингу якості підготовки фахівців.

кандидат психологічних наук, доцент

ШУГАЙ МАРІЯ АНАТОЛІЇВНА

Національний університет „Острозька академія”, завідувач кафедри психолого-педагогічних дисциплін.

Захист відбудеться 16 квітня 2008 року, о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „_15_” березня 2008 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Моральна проблематика знаходиться в центрі громадських та наукових дискусій останнього часу. Ствердження загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості – завжди актуальна проблема психолого-педагогічної науки, що відображено і в завданнях сучасної освіти, зафіксованих у її програмних документах: гуманізація, моральне відродження суспільства, становлення особистості – суб’єкта власного життя тощо (Державна національна програма „Освіта (Україна XXI століття)”, Національна доктрина розвитку освіти). Виконання завдань освітньої політики передбачає психологічне дослідження механізмів, які лежать в основі морального розвитку особистості. Зокрема це стосується питань морального становлення молодшого школяра, оскільки саме в цьому віці лежать витoki тих важливих змін, які відбуватимуться в період підлітковості.

Моральність як спосіб життя, як реальне моральне ставлення до іншої людини, як реальні моральні вчинки передбачає розвиненість психологічних механізмів, які б забезпечували здійснення суб’єктом вільного морального вибору та морального самовизначення. Одним з найважливіших механізмів прийняття морального рішення виступає рефлексія. Тому в контексті проблеми морального виховання підростаючого покоління розвиток рефлексії може бути одним із способів її розв’язання.

Рефлексія в сучасній науці розглядається як здатність систем, які саморозвиваються, до інформаційного відображення оточуючого середовища та самих себе, до співвіднесення їх між собою та до вироблення ними відповідних реакцій. При цьому на рівні людської свідомості ця здатність досягає свого найвищого розвитку. Рефлексія у психології досліджується з точки зору її пізнавальних (В.В.Давидов, А.З.Зак, В.К.Зарецький, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов), комунікативних (Г.М.Андрєєва, А.А.Бодальов, Л.А.Петровська), кооперативних (В.А.Лєфєвр, В.Є.Лєпський, Г.П.Щєдровицький), особистісних аспектів (А.В.Візгіна, Н.І.Гуткіна, Д.О.Леонтєв, В.І.Слободчиков).

Існує низка досліджень, у яких підкреслюється роль рефлексії в процесі саморегуляції моральної поведінки (І.Д.Бєх, О.С.Бєзвєрхий, М.Й.Бєришевський, І.С.Булах, Б.В.Зєйгарник, Д.О.Леонтєв, Р.В.Павєлків, І.В.Сингаївська та інші). Це зумовлює необхідність виділення особливого підвиду особистісної рефлексії – рефлексії моральної, яка, за визначенням І.Д.Бєха, передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої спонуки, передбачати результати вчинків з урахуванням власної позиції та позиції інших людей, здатність узгоджувати мету з засобами її досягнення.

Аналіз літератури, присвяченої проблемі рефлексії, свідчить, що важливість вивчення розвитку моральної рефлексії в зв'язку з саморегуляцією поведінки визнається багатьма вченими, проте ще не була предметом спеціального дослідження. Це стосується і особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці, коли накопичуються резерви розвитку для відомого труднощами дорослішання підліткового віку.

Таким чином, психолого-педагогічна значущість проблеми та її недостатня розробленість зумовили вибір теми дослідження „Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з розробкою наукової теми кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету „Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис” (№ державної реєстрації 0106В000636). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 8 від 29 березня 2002 року) та узгоджена в бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол №4 від 22 квітня 2003 року).

Об'єкт дослідження: моральна рефлексія учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості прояву моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.

Мета дослідження полягає в теоретичному та експериментальному вивченні особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці та обґрунтуванні і апробації програми психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії молодших школярів.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що моральна рефлексія є психологічним механізмом саморегуляції поведінки молодшого школяра, а розвиткові здатності до моральної рефлексії сприяє організація навчально-виховного процесу із застосуванням рефлексивних компонентів та участь молодших школярів у спеціальних заняттях, спрямованих на розвиток моральної рефлексії.

Для досягнення поставленої мети та згідно з висунутою гіпотезою визначено такі **завдання** дисертаційного дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз концептуальних підходів до проблеми рефлексії в філософії та психології та визначити теоретичні підходи до вивчення моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.
2. Виявити критерії, показники та рівні розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці;

3. Дослідити особливості саморегуляції поведінки молодших школярів та їх зв'язок з рівнями розвитку моральної рефлексії;
4. Розробити і апробувати програму психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.

Методологічною та теоретичною основою дослідження виступають: вчення про природу моралі та моральності (Б.С.Братусь, В.А.Блюмкін, В.Т.Ганжин, Г.Н.Гумницький, А.І.Титаренко); концепція особистості як суб'єкта життя, розвинена у працях К.О.Абульханової-Славської, В.О.Брушлінського, Г.С.Костюка, В.О.Татенка; теоретичні положення щодо структури та регулюючої функції самосвідомості (І.С.Кон, В.В.Столін, Р.В.Павелків, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова); теоретичні положення про рефлексію як психологічний механізм саморегуляції поведінки (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, І.С.Булах, Б.В.Зейгарник, Д.О.Леонтьєв, Р.В.Павелків); положення експериментально-генетичного підходу про детермінацію та закономірності особистісного розвитку (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко); положення про особливості психічного розвитку в молодшому шкільному віці (Г.С.Абрамова, І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, В.В.Давидов, Е.Еріксон, Н.І.Непомнящая).

Методи дослідження. Для досягнення мети, розв'язання поставлених у дослідженні завдань, перевірки висунутої гіпотези була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу теоретичних, емпіричних та математичних методів дослідження. На етапі *теоретичного* дослідження використовувалися: аналіз, класифікація, систематизація, порівняння, узагальнення даних теоретичного та експериментального дослідження. На етапі *емпіричного* дослідження було застосовано: порівняльний аналіз, спостереження, індивідуальні та групові бесіди, метод аналізу продуктів діяльності, психолого-педагогічний експеримент, що включав констатувальну, формувальну та контрольну частини, активні соціально-психологічні методи навчання. Для обробки отриманих в ході дослідження даних використовувались методи математичної статистики.

Організація дослідження. Відповідно до поставлених завдань дослідження проводилось у три етапи впродовж 2001-2007 років.

На *першому етапі* (2001 – 2002 рр.) проаналізовано теоретичні підходи до досліджуваної проблеми, визначалися методичні підходи, гіпотеза та завдання дослідження, проводилася апробація методик констатувального експерименту.

На *другому етапі* (2002 – 2003 рр.) виявлено критерії, показники та рівні розвитку моральної рефлексії молодших школярів, особливості саморегуляції поведінки молодших школярів та їх зв'язок з рівнями розвитку моральної рефлексії.

На *третьому етапі* (2003 – 2007 рр.) здійснювався формувальний експеримент з метою розвитку моральної рефлексії молодших школярів, проводилося узагальнення та оформлення результатів дослідження у вигляді написання тексту кандидатської дисертації, відбувалося впровадження результатів дослідження у практичну діяльність психологів та вчителів закладів освіти.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи №20 та НВК „Престиж” м.Рівного. Усього до експериментального дослідження було залучено 112 молодших школярів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

-вперше були виявлені критерії, показники та рівні розвитку (високий, середній та низький) моральної рефлексії в молодшому шкільному віці; досліджено зв'язок між особливостями саморегуляції поведінки молодших школярів та рівнями розвитку моральної рефлексії; обґрунтовано програму психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці;

-уточнено змістовно-смісловий контекст понять „моральна рефлексія”, „саморегуляція діяльності”, „саморегуляція поведінки” та *поглиблено* знання про моральну рефлексію як психологічний механізм саморегуляції поведінки;

-набуло подальшого розширення знання про сутність рефлексії та моральної рефлексії та шляхи її розвитку в молодшому шкільному віці; використання методів дослідження особливостей та рівнів розвитку моральної рефлексії та саморегуляції поведінки молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що апробовані методики вивчення рівнів розвитку моральної рефлексії та особливостей саморегуляції поведінки, програма розвитку моральної рефлексії молодших школярів в навчально-виховному процесі та програма спеціальних занять з розвитку моральної рефлексії можуть бути використані вчителями та шкільними психологами в ході психолого-педагогічного супроводу морального становлення особистості. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсів „Вікова та педогогічна психологія”, „Психологічна служба в закладах освіти” у ВНЗ як елемент психологічної освіти та психологічної підготовки майбутніх психологів та педагогів.

Надійність та вірогідність дослідження забезпечуються методологічною обґрунтованістю основних положень роботи, застосуванням взаємодоповнюючих методів, адекватних меті, об'єкту, предмету та завданням дослідження, тривалістю експерименту,

достатнім обсягом емпіричного матеріалу, якісним та кількісним аналізом отриманих даних.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювались та отримали схвалення на міжнародних та регіональних наукових конференціях: „Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології” (Київ, 2001); VI Костюківських читаннях „Психологія у XXI ст.: перспективи розвитку” (Київ, 2003); „Соціально-психологічні детермінанти трансформування гендерних стереотипів в умовах сучасного суспільства” (Рівне, 2003); „Формування нової парадигми самосвідомості у психологічній науці” (Рівне, 2004); „Сучасний гуманізм і психологічні проблеми освіти” (Рівне, 2003); „Психосоціальний розвиток особистості: формування життєвих перспектив” (Рівне, 2007); звітних науково-практичних конференціях Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, 2001-2007), засіданнях кафедри психології та кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету.

Результати дослідження **впроваджені** в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи № 20 (довідка № 246 від 6.12.07) та НВК „Престиж” (довідка № 289 від 4.12.06) м.Рівне, навчальний процес Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 594 від 7.12.07).

Публікації. Основний зміст дисертації викладений у 7 публікаціях, з яких 4 – у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації: робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, що налічує 164 найменування, та додатків, які займають 18 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 175 сторінках комп’ютерного набору. Робота містить 15 таблиць та 7 рисунків на 10 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 207 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми дисертаційного дослідження, визначено об’єкт, предмет, мету дослідження, сформульовано гіпотезу, завдання, розкрито теоретико-методологічні засади та методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, розкрито форми її апробації та наведено відомості про структуру дисертації.

Перший розділ - „*Теоретико-методологічні основи вивчення моральної рефлексії*” - присвячено аналізу наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів, які розкривають сутність рефлексії та її видів, підкреслюють значення моральної рефлексії як психологічного механізму саморегуляції поведінки, виявляють психологічні передумови розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.

У філософській традиції рефлексія означає природну та необхідну людську здатність до розмірковування над собою та довкіллям (Арістотель, Августин, Фома Аквінський, Гегель, Декарт, І.Кант, Дж.Локк, Г.Марсель, Платон, Ж.П.Сартр, І.Фіхте, М.Хайдеггер). Таке розуміння рефлексії було сприйняте психологією, на сучасному етапі розвитку якої проблема рефлексії розглядається як одна з найбільш значущих.

Пізнавальний напрямок дослідження рефлексії дозволяє проаналізувати її роль у регуляції творчого мислення (В.К.Зарецький, Ю.М.Кулюткін, І.М.Семенов, С.Ю.Степанов). В межах кооперативного аспекту вивчення рефлексії цей феномен трактується як здатність суб'єкта діяльності до вивільнення, до виходу за межі процесу, що є надзвичайно важливим з точки зору планування спільних дій колективу на засадах рефлексивного управління та попередження маніпулятивних впливів на суспільну та індивідуальну свідомість (В.А.Лєфєвр, В.Є.Лєпський, Г.П.Щєдровицький). З точки зору комунікативного аспекту рефлексія виступає як взаємовідображення партнерів по спілкуванню (Г.М.Андрєєва, А.А.Бодадьов, Н.І.Гуткіна, І.С.Кон, Л.А.Петровська). Особистісна рефлексія спрямована на власне „Я” суб'єкта, на усвідомлення його смислів, відношень, конфліктів. Розуміння особистісної рефлексії як виходу людини з повної поглиненості життям для вироблення відповідного ставлення до нього представлено в роботах К.О.Абульханової-Славської, А.В.Візгіної, Н.І.Гуткіної, В.П.Зінченка, В.І.Слободчикова, С.Л.Рубінштейна. Роль рефлексії, яку вона виконує в процесі реалізації людиною моральної поведінки, спонукає до виділення в межах її особистісного аспекту особливого підвиду – моральної рефлексії (І.Д.Бєх, М.Й.Боришевський, І.С.Булах, Р.В.Павелків). Специфіка рефлексії полягає в тому, що вона не тільки відображає свої об'єкти, а й здатна впливати на них, конструктивно змінювати їх властивості. У випадку моральної рефлексії її об'єктами виступають регулятивні підстави поведінки людини. Моральна рефлексія, впливаючи на них, впливає і на особливості самої поведінки (Б.В.Зейгарник).

Розвинена моральна рефлексія дає можливість людині усвідомити себе суб'єктом моральної поведінки, виконуючи такі функції:

- рефлексивний вихід за межі ситуації міжособистісної взаємодії з метою її всебічного аналізу;
- рефлексивне проникнення у внутрішній світ іншої людини, світ її почуттів, переживань, цінностей;
- прогнозування наслідків вчинку для себе та для оточуючих;
- моральна рефлексія дає можливість аналізу сфери власних спонук поведінки та дозволяє людині встановити зв'язок з цінностями вищого порядку;

- рефлексія забезпечує актуалізацію знань людини та оцінку власних можливостей щодо здійснюваного вчинку;
- моральна рефлексія гармонізує мотиваційну сферу особистості, тому дійсно моральне рішення приймається таким чином, що людина не відчуває напруження чи дискомфорту через незадоволення своїх інтересів (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, І.С.Булах, Б.В.Зейгарник, Р.В.Павелків).

Вказані функції моральної рефлексії розкриваються через аналіз специфіки саморегуляції поведінки та ролі моральної рефлексії в цьому процесі (М.Й.Боришевський, І.С.Булах, Б.В.Зейгарник, Ю.О.Миславський, Р.В.Павелків). Саморегуляція поведінки пов'язана з визначенням та корекцією своїх позицій у взаєминах з оточуючими. Рефлексія спрямовується на власні якості та цінності суб'єкта саморегуляції поведінки, забезпечує неоднозначність та некатегоричність суджень про себе, дозволяє поєднати в собі одночасно функції суб'єкта поведінки та об'єкта управління (М.Й.Боришевський, Р.В.Павелків, І.І.Чеснокова). Моральна рефлексія дозволяє вести внутрішній діалог відносно власних якостей та міжособистісних взаємодій з точки зору ціннісної та з точки зору відповідності поведінки моральним нормам (І.С.Булах). В ситуації морального вибору рефлексія є не стільки зосередженням на собі, скільки засобом пізнання та об'єктивації образу іншої людини. Реалізація особистісно значущих цілей, яку забезпечує саморегуляція поведінки, передбачає, в першу чергу, не власне благо, а благо іншої людини. Проте це не означає ігнорування власних інтересів. Навпаки, суб'єкт-суб'єктні взаємини передбачають психологічну єдність партнерів, у якій розгортається їх творче взаємозбагачення.

Критичним в плані розвитку моральної рефлексії є підлітковий вік, коли відбувається остаточний перехід від дитячої спонтанності до усвідомлених форм активності. І саме в молодшому шкільному віці лежать витoki тих новоутворень, які з'являються в період підлітковості. Найважливішим моментом розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці є виникнення рефлексивних процесів. В ході учбової діяльності, яка повертає погляд дитини на себе, на свій власний внутрішній світ (В.В.Давидов, А.К.Дусавицький, А.К.Маркова, В.І.Слободчиков, Г.А.Цукерман) відбувається конкретизація уявлень про себе, виокремлюються уявлення про взаємини з оточуючими, усвідомлюється здатність до співробітництва з іншими, що ґрунтується на дотриманні моральних норм та правил (Р.В.Павелків). Таким чином, в молодшому шкільному віці існують певні передумови для розвитку моральної рефлексії: внаслідок кризи семи років з'являється усвідомлення власних переживань; формування учбової діяльності сприяє розвитку теоретичної рефлексії, що відкриває можливості і для розвитку моральної

рефлексії; нова соціальна ситуація розвитку молодшого школяра, пов'язана зі вступом до школи, вимагає вміння налагоджувати стосунки як з ровесниками, так і з дорослими на основі норм. Все це дозволяє вважати молодший шкільний вік сензитивним для морального розвитку і для розвитку моральної рефлексії в тому числі.

Аналіз літературних джерел з проблеми дослідження свідчить про важливість дослідження психологічних особливостей та шляхів активізації розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці напередодні тих важливих зрушень, які відбуватимуться у моральній сфері підлітка.

У другому розділі - *„Експериментальне дослідження особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці”* – представлено обґрунтування методів та методик, використаних для дослідження моральної рефлексії та саморегуляції поведінки молодших школярів; наведено результати дослідження рівнів розвитку моральної рефлексії та типів саморегуляції поведінки молодших школярів; простежено співвідношення між рівнями розвитку моральної рефлексії та особливостями саморегуляції поведінки в цьому віці.

Констатувальний експеримент проводився у два етапи. На першому етапі було обґрунтовано вибір методів дослідження моральної рефлексії та саморегуляції поведінки молодших школярів. Труднощі вивчення рефлексії пов'язані з відсутністю методик, які безпосередньо досліджували б здатність до рефлексії. В нашому дослідженні з метою вивчення рівнів розвитку моральної рефлексії було використано методику самоопису (твір „Який Я”). Серед усіх дитячих висловлювань про себе в контексті нашого дослідження нас найбільше цікавили ті, що відображають уявлення дитини про себе як суб'єкта моральної поведінки, як носія певних моральних якостей. Аналіз творів-самоописів дозволив виділити рівні розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці: низький, середній та високий. Критеріями виділення рівнів розвитку моральної рефлексії були: наявність у самоописах характеристик образу “Я” та уявлень про себе як суб'єкта моральної поведінки, наявність критичності при усвідомленні різних аспектів своєї особистості, перш за все моральних, присутність в самоописі ставлення до інших, порівняння себе з іншими.

У самоописах досліджуваних, які виявляють низький рівень розвитку моральної рефлексії (40,18%), переважають висловлювання, змістом яких є констатація певних реальних фактів з життя дитини. Інформація про себе як суб'єкта моральної поведінки в самоописах цього рівня або відсутня зовсім, або дуже узагальнена та схематична.

Для самоописів, які представляють середній рівень розвитку моральної рефлексії (44,65%), характерна представленість мотивів учіння, досягнень у інших видах діяльності, вказівки на привабливу професію та бажання набути певних особистісних якостей.

Здатність до виокремлення певних особистісних якостей, особливо тих, що характеризують дитину як суб'єкта моральної поведінки, прагнення набути таких якостей є суттєвим досягненням молодшого шкільного віку, проте у самоописах цього рівня такі якості виступають як бажане, але надто віддалене майбутнє.

Високий рівень розвитку моральної рефлексії виявляється у розмірковуванні про себе як суб'єкта моральної поведінки, про свої моральні якості, про ставлення до інших людей, про свої негативні якості та певні зміни на краще. Таким чином, на цьому рівні розвитку моральної рефлексії усвідомлення себе включає і усвідомлення певних форм ставлення до інших людей, що є основою моральної поведінки. Проте кількість таких учнів невелика – 15,17% від загальної кількості обстежених. А частка висловлювань у творах таких учнів, що відображають розмірковування з приводу відносин з іншими є незначною. В зв'язку з цим програма констатувального експерименту була доповнена бесідою “Мої друзі”, яка проходила індивідуально з кожним досліджуваним.

Аналіз відповідей молодших школярів дозволив виявити два типи висловлювань, що описують іншу людину: якісні характеристики, в яких відображені якості дитини безвідносно до її ставлення до досліджуваного, та висловлювання, в яких інший виступає як носій певного ставлення до досліджуваного, тобто сприймається через призму його Я. Було встановлено, що молодші школярі, які знаходяться на різних рівнях розвитку моральної рефлексії, по-різному сприймають своїх однолітків. Якщо досліджувані з високим рівнем розвитку моральної рефлексії намагаються характеризувати їх об'єктивно, то досліджувані з низьким рівнем розвитку моральної рефлексії описують іншого в контексті їх взаємин, через призму власного Я. Таким чином, на особливості та характер сприймання іншого вирішальний вплив має здатність „бачити” себе та іншого, об'єктивно оцінювати свої якості та якості іншого, незалежно від його ставлення.

Для поглиблення уявлень про особливості моральної рефлексії молодших школярів ми використали методичку “Дерево бажань”. Ми виходили з положення про те, що у бажаннях, прагненнях, інтересах дітей виявляються особливості їх ставлення до себе та до інших людей, до оточуючого світу (В.В.Барцалкіна, Н.І.Непомнящая В.В.Пахомова, С.Л.Рубінштейн, С.Г.Якобсон). Аналіз отриманих результатів дозволив виділити три групи дитячих бажань: 1) бажання, спрямовані на оволодіння в майбутньому певними особистісними якостями, привабливою професією, тобто пов'язані з особистісними цінностями; 2) бажання, спрямовані на задоволення матеріальних потреб та потреб престижу; 3) бажання, спрямовані на благополуччя близьких людей, іноді – людства в цілому. Той факт, що близько половини учнів, які знаходяться на високому рівні розвитку моральної рефлексії, обирають як найбільш значущі соціально-мотивовані бажання, є

свідченням того, що розвиток моральної рефлексії тісно пов'язаний з ціннісною спрямованістю особистості, з її альтруїстичною орієнтацією. Також було виявлено присутність рефлексивної зупинки, розмірковування, включення у роздуми не тільки власних потреб, але й інтересів інших людей у досліджуваних з високим рівнем розвитку моральної рефлексії.

Діагностична гра "Метелик" (модифікований варіант методики Н.І.Агафонової „Варежки") передбачала спільне виконання завдання парою учнів і була спрямована на виявлення особливостей саморегуляції поведінки молодших школярів. При цьому один з третьокласників ставився у заздалегідь більш сприятливе становище, ніж інший. Поведінка першого (який виступав як основний досліджуваний) була об'єктом спостереження за визначеними параметрами, а саме: особливості сприймання партнерів в ситуації спільної діяльності; емоційне ставлення до дій партнера; прояви просоціальних форм поведінки. Аналіз даних спостереження дозволив виділити наступні три групи досліджуваних.

Першу групу (25%) утворили молодші школярі, яким притаманна альтруїстична форма поведінки. При цьому експериментальна ситуація була сприйнята ними як ситуація спільної діяльності, а не як ситуація суперництва. Для них властива висока інтенсивність спілкування в процесі діяльності. Партнер по спільній діяльності сприймається як носій особистісних якостей, притаманних лише йому. Переважна більшість висловлювань досліджуваного якраз і стосується сфери міжособистісних стосунків. Емоційні реакції щодо партнера виявляються як щира та доброзичлива зацікавленість його діями та станом. Коли партнер по спільній діяльності виявляв, що в нього не вистачає олівців, досліджувані цієї групи, як правило, спочатку виглядали розгубленими, проте через мить вже виявляли готовність допомогти товаришеві, пропонували варіанти виходу з ситуації, що склалась. Досліджувані цієї групи не намагаються порівнювати результати своєї діяльності та діяльності партнера, вони щиро радіють його успіхам та співчують невдачам. Такий спосіб поведінки найбільше відповідає уявленням про виховний ідеал - істинно моральному, альтруїстичному ставленню до інших людей.

До другої групи (43,75%) увійшли третьокласниками, які виявили в експериментальній ситуації проміжний тип саморегуляції поведінки. Інтенсивність спілкування у деяких представників цієї групи була досить високою, проте переважна більшість висловлювань стосувалась операціональних аспектів діяльності. В них не виражалось ставлення до партнера, до його успіхів та невдач. Виконання завдання партнером цікавило таких досліджуваних з точки зору власного успіху. Вони періодично спостерігали за діями

партнера, демонструючи при цьому власні успіхи та переваги. Ініціативи щодо ефективної організації спільної діяльності такі досліджувані не виявляють, але погоджуються допомогти партнеру у відповідь на його прохання, при цьому всіляко підкреслюють недоліки в роботі товариша. До цієї групи також увійшли досліджувані, які, отримавши завдання, відразу брали на себе ініціативу з організації спільної діяльності. При цьому вони намагались так розподілити роботу, щоб першим виконати завдання.

Третю групу (31,25%) утворили досліджувані, яким притаманний егоїстичний тип саморегуляції поведінки. Такі учні орієнтовані лише на власний успіх, прагнуть виконати завдання першими, тобто воно, не сприймається ними як ситуація спільної діяльності. Як правило, спілкування в процесі діяльності зводиться до негативних оцінок дій партнера. Прохання про допомогу або спроби партнера налагодити співпрацю залишаються, як правило, без відповіді. Деякі досліджувані цієї групи ділились олівцями лише після того, як завершили свою роботу. Партнер по спільній діяльності виступає як обставина у житті дитини, яка може сприяти або перешкоджати його успіху. Власні інтереси при цьому повністю поглинають увагу досліджуваних цієї групи.

Молодші школярі, яким притаманний альтруїстичний тип саморегуляції поведінки виявляють і переважно високий рівень розвитку моральної рефлексії, що проявляється у здатності усвідомлювати себе як носія певних моральних якостей та усвідомлювати ставлення до іншого як до партнера. Особливістю моральної рефлексії молодших школярів, що виявили проміжний тип саморегуляції поведінки, є випереджальний розвиток усвідомлення себе як суб'єкта учбової та інших видів діяльності порівняно з усвідомленням власного ставлення до інших. У таких дітей виявлено середній та низький рівні розвитку моральної рефлексії. Егоїстичний тип саморегуляції поведінки пов'язаний з недостатнім усвідомленням себе та своїх стосунків з іншими. В усвідомленні себе такі досліджувані переважно спираються на зовнішні об'єкти, що складають їх оточення. Інші сприймаються у зв'язку з їхнім ставленням до них. Інтереси типового представника цього типу обмежуються лише сферою його "Я". Тому такі досліджувані орієнтовані на досягнення лише власних цілей, не зважаючи на інтереси оточуючих. Ці дані кількісно представлені в табл. 1.

Виявлені кількісні показники свідчать про переважання середнього та низького рівнів розвитку моральної рефлексії та проміжного й егоїстичного типів саморегуляції поведінки. Це підкреслює необхідність проведення в молодшому шкільному віці психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток моральної рефлексії як психологічного механізму саморегуляції поведінки.

Співвідношення між рівнями розвитку моральної рефлексії та особливостями саморегуляції поведінки молодших школярів

N=112

Типи саморегуляції поведінки	Рівні моральної рефлексії					
	високий		середній		низький	
	абс. кть	%	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%
1. Альтруїстичний	16	57,15	12	42,85		
2. Проміжний			27	55,1	22	44,89
3. Егоїстичний			10	28,57	25	71,43

В зв'язку з цим метою наступного етапу дослідження було обґрунтування та апробація програми психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.

В третьому розділі - „Психолого-педагогічний супровід розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці” - представлено теоретичні засади побудови формульованого експерименту; описано зміст програми психолого-педагогічних засобів, спрямованих на розвиток моральної рефлексії молодших школярів; проаналізовано кількісні та якісні результати апробації запропонованої програми.

Теоретичним підґрунтям для створення програми психолого-педагогічного супроводу розвитку виступили основні положення особистісно орієнтованого підходу, екзистенційно-гуманістичної психології та концепції навчання, центрованого на учневі, що базуються на повному визнанні особистості дитини, на визнанні ідеї відмінності свідомості дорослого та дитини та культивуванні емпатійного ставлення до дітей.

Принципи функціонування особистісно-орієнтованих виховних технологій, визначені І.Д.Бехом, виступили для нас як вихідні при побудові формульованого експерименту:

1. Принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій.
2. Принцип особистісно розвиваючого спілкування, який передбачає, що дорослий розуміє, визнає і приймає особистість дитини, вміє стати на позицію вихованця.

3. Принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості, оскільки „джерела моральної поведінки дитини починаються з уміння дотримуватись її на основі розуміння і врахування емоційного стану іншої людини” (І.Д.Бех).
4. Принцип систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків та особистісних якостей, що допомагає усвідомлювати моральні норми, сприяє формуванню здатності передбачати результати власних і чужих вчинків. Реалізації цього принципу сприяє високий рівень проблемності виховного процесу.

Відповідно до уявлень про особливості моральної рефлексії як психологічного механізму саморегуляції поведінки були визначені такі завдання формувального експерименту:

- створення умов для звернення молодших школярів на себе, на свої почуття, думки, стани, тобто вміння самовираження, самоусвідомлення, самовизначення
- розвиток вміння осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки своїх вчинків для себе та для інших людей;
- формування прагнення до самовдосконалення;
- формування способів самовпливу та самовиховання;
- створення умов для розуміння себе та іншого, розуміння унікальності та цінності своєї особистості та іншого;
- формування у молодших школярів вміння бачити та розуміти стан іншої людини; розвиток толерантного ставлення до оточуючих.

У формувальному експерименті взяли участь 56 молодших школярів, 26 з них утворили експериментальну групу, 30 – контрольну. Формувальний експеримент тривав протягом 2002-2003 навчального року.

Реалізація програми формувального експерименту передбачала спільну діяльність психологічної служби та педагогічного колективу.

При побудові програми формувального експерименту суттєвою для нас виступила ідея І.Д.Бека щодо рефлексії як домінанти у психічному житті суб'єкта. Це стає можливим завдяки регулярному та систематичному застосуванню рефлексивних моментів у навчально-виховному процесі, що забезпечує педагог початкової школи(рефлексивний етап на уроці, прийоми самооцінювання власних досягнень та успіхів, заняття-драматизації).

Поряд із систематичним включенням рефлексивних компонентів у навчально-виховний процес для формування здатності до моральної рефлексії нами була запропонована програма спеціальних занять з використанням елементів активного соціально-психологічного навчання. Спеціальні заняття з розвитку моральної рефлексії були спрямовані на розв’язання таких завдань: формування мотиву до моральної рефлексії; розвиток здатності усвідомлювати себе, що забезпечує збагачення образу “Я”, формування адекватної самооцінки; розвиток здатності до побудови образу іншої людини та усвідомлення свого ставлення до неї; формування досвіду ціннісного ставлення до себе та до іншого; розвиток емоційної сфери - створення умов для розуміння власних емоцій та емоційного стану іншої людини; розвиток навичок позитивного стилю спілкування. Програма включає 12 занять тривалістю 30-40 хвилин кожне.

Результати апробації програми засвідчили якісні зміни як в процесі саморегуляції поведінки молодших школярів експериментальної групи, так і в рівнях розвитку моральної рефлексії. Особливо важливим в контексті нашого дослідження є зростання кількості роздумів у творах “Який Я” з приводу стосунків з оточуючими. Це свідчить про здатність молодших школярів вибудовувати поряд з Я-концепцією і “концепцію іншої людини”, що є необхідним з точки зору моральної саморегуляції поведінки.

Слід відмітити, що серед висловлювань, які відображають розмірковування про себе, збільшується частка роздумів про власні моральні якості. Це ж стосується висловлювань, що виражають прагнення до самовдосконалення. Важливим показником є також збільшення кількості самокритичних висловлювань третьокласників експериментальної групи. Кількісні показники змін у рівнях розвитку моральної рефлексії представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка змін рівнів розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці (до та після формувального експерименту)

Група	Рівні рефлексії	До експерименту		Після експерименту	
		абс.к-ть	%	абс.кть	%
Контрольна N=30	високий	4	13,34	4	13,34
	середній	14	46,66	15	50
	низький	12	40	11	36,66

Експериментальна N=26	високий	4	15,38	8	30,77
	середній	12	46,15	10	38,46
	низький	10	38,46	8	30,77

Як видно з таблиці 2, в експериментальній групі кількість молодших школярів з низьким рівнем розвитку моральної рефлексії зменшилась з 38,46% до 30,77%, з середнім – з 46,15% до 38,46%, а з високим зросла з 15,38% до 30,77%. У контрольній групі зменшились показники середнього та низького рівня розвитку моральної рефлексії, показники високого рівня не змінилися.

Впровадження програми психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії зумовило зміни, які відбулись в процесі саморегуляції поведінки молодших школярів. В експериментальній групі помітно зросла кількість дітей, в яких виявлено альтруїстичний тип саморегуляції поведінки (з 23,1% до 38,46%). В контрольній групі відповідно зміни є незначними – з 23,33% до 26,66%). Також слід відмітити доволі значне зменшення кількості досліджуваних, які виявляють егоїстичний тип саморегуляції поведінки (з 34,61% до 19,24%). В контрольній групі відповідно з 43,33% до 46,68%. Зменшення кількості таких досліджуваних пов'язане з їх переходом до проміжного типу саморегуляції поведінки. Збільшення кількості молодших школярів, що виявляють альтруїстичний тип саморегуляції поведінки, відбулось за рахунок їх переходу від проміжного до альтруїстичного типу. Таким чином, група, у яку були включені молодші школярі з проміжним типом саморегуляції поведінки, виявилась найбільш мінливою, хоча кількість досліджуваних з таким типом саморегуляції поведінки в експериментальній групі не змінилась (42,3%). В контрольній групі зміни за даним типом саморегуляції поведінки є незначними – з 43,33% до 46,68%.

Спостереження за поведінкою молодших школярів під час повторного малювання в парах показало, що досліджувані, у яких відбулась трансформація проміжного типу саморегуляції поведінки на альтруїстичний, більш активно спілкуються з партнерами. В їх висловлюваннях з'являється зацікавленість його станом, успіхами або невдачами. Прагнення до співробітництва переважає над прагненням до суперництва. У діалогах таких досліджуваних з'являються висловлювання, що виражають зусилля, спрямовані на організацію спільної діяльності. Це є підтвердженням ефективності програми розвитку моральної рефлексії, дає можливість не відчувати психологічної напруги, пригніченості через незадоволення власних інтересів. Натомість з'являється задоволення від виконання спільної діяльності, від спільного успіху. Такі досліджувані починають виявляти ініціативу у налагодженні стосунків з партнером.

Позитивні зміни саморегуляції поведінки відбулись також і у досліджуваних, в яких егоїстичний тип змінився на проміжний. Про це свідчить зменшення негативних емоцій з приводу дій партнера. Такі досліджувані, якщо і не виявляють готовності та спроб налагодити співробітництво з партнером, проте і не залишаються байдужими до прохань партнера. Таким чином, вони виявляють просоціальні форми поведінки, хоча і не з власної ініціативи.

Про позитивні зміни у поведінці молодших школярів свідчать і бесіди з вчителями та батьками досліджуваних. Вони відмічають більшу поступливість у поведінці третьокласників, більш уважне ставлення до товаришів, зменшення кількості конфліктів. Участь у заняттях, спрямованих на розвиток моральної рефлексії, в яких набувається досвід ефективної організації спільної діяльності, сприяє подоланню властивого третьокласникам егоцентризму, створюються умови для переорієнтації молодших школярів на кооперацію, на врахування як власних інтересів, так і інтересів партнера.

Отже, результати формувального експерименту дозволяють зробити висновок про ефективність запропонованої програми психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлено результати теоретичного та експериментального дослідження особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці: розкрито суть цього психологічного процесу, критерії його діагностування, виявлено рівні розвитку на даному віковому етапі та їх зв'язок з особливостями саморегуляції поведінки, обґрунтовано та апробовано програму психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці.

1. Глобальні світові процеси та специфіка сучасного етапу розвитку українського суспільства зумовлюють актуальність питань морального розвитку підростаючої особистості. Визначення особливостей та шляхів ефективного розвитку моральної рефлексії може бути одним з напрямків розв'язання проблем морального виховання, оскільки моральна рефлексія є важливим механізмом прийняття рішення у ситуаціях морального вибору.

2. Моральна рефлексія є суттєвою характеристикою особистості як суб'єкта життя і виступає провідним механізмом саморегуляції поведінки. Моральна рефлексія виступає як єдність процесів самоусвідомлення та усвідомлення ставлення "Я-Інший". Моральна рефлексія дає можливість оцінити ситуацію міжособистісної взаємодії, оцінити свій стан

та стан свого партнера з позицій моральних цінностей. Розвинена моральна рефлексія гармонізує сферу спонук індивіда, дозволяє реалізувати альтруїстичну поведінку, не відчуваючи при цьому психологічної напруги.

3. В молодшому шкільному віці існують певні передумови для розвитку моральної рефлексії: внаслідок кризи семи років з'являється усвідомлення власних переживань; формування учбової діяльності сприяє розвитку теоретичної рефлексії, що відкриває можливості і для розвитку моральної рефлексії; нова соціальна ситуація розвитку молодшого школяра, пов'язана зі вступом до школи, вимагає вміння налагоджувати стосунки як з ровесниками, так і з дорослими на основі норм. Все це дозволяє вважати молодший шкільний вік сензитивним для морального розвитку і для розвитку моральної рефлексії в тому числі.

4. Експериментальне дослідження особливостей моральної рефлексії молодших школярів дозволило виявити три рівні її розвитку: високий, середній та низький. Критеріями визначення рівнів розвитку моральної рефлексії виступає представленість в самоописах молодших школярів висловлювань, які виражають явлення про себе як про суб'єкта моральної поведінки та ставлення дитини до інших. У молодшому шкільному віці переважають середній та низький рівні розвитку моральної рефлексії. Низький рівень розвитку моральної рефлексії характеризується переважанням у самоописах висловлювань, змістом яких є констатація певних реальних фактів з життя дитини. Інформація про себе як суб'єкта моральної поведінки в самоописах цього рівня або відсутня зовсім, або дуже узагальнена та схематична. Для самоописів, які представляють середній рівень розвитку моральної рефлексії характерна представленість мотивів учіння, досягнень у інших видах діяльності, вказівки на привабливу професію та бажання набути певних особистісних якостей. Здатність до виокремлення певних особистісних якостей, особливо тих, що характеризують дитину як суб'єкта моральної поведінки, прагнення набути таких якостей є суттєвим досягненням молодшого шкільного віку, проте у самоописах цього рівня такі якості виступають як бажане, але надто віддалене майбутнє. Високий рівень розвитку моральної рефлексії виявляється у розмірковуванні про себе як суб'єкта моральної поведінки, про свої моральні якості, про ставлення до інших людей, про свої негативні якості та певні зміни на краще. Таким чином, на цьому рівні розвитку моральної рефлексії усвідомлення себе включає і усвідомлення певних форм ставлення до інших людей, що є основою моральної поведінки.

5. Дослідження особливостей саморегуляції поведінки показало, що лише чверть молодших школярів виявляють альтруїстичний тип саморегуляції поведінки, який пов'язаний зі здатністю у ситуації морального вибору узгоджувати власні інтереси з

інтересами партнера. Третина досліджуваних демонструють егоїстичний тип саморегуляції поведінки, орієнтований на досягнення власного успіху та ігнорування інтересів та переживань партнера. Молодші школярі, що проявляють проміжний тип саморегуляції поведінки, також орієнтовані на досягнення власного успіху, проте здатні до просоціальних форм поведінки у відповідь на прохання партнера.

В дослідженні було підтверджено припущення про те, що моральна рефлексія є провідним психологічним механізмом саморегуляції поведінки. Молодші школярі, які знаходяться на високому рівні розвитку моральної рефлексії, переважно виявляють альтруїстичний тип саморегуляції поведінки в тих ситуаціях, коли постає питання про вибір між власними інтересами та інтересами партнера.

6 Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії в молодшому шкільному віці базується на принципах цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій, особистісно розвивального спілкування, який передбачає, що дорослий розуміє, визнає і приймає особистість дитини, вміє стати на позицію вихованця. Використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості, систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків та особистісних якостей, що допомагає усвідомлювати моральні норми, сприяє формуванню здатності передбачати результати власних і чужих вчинків. Реалізації цього принципу сприяє високий рівень проблемності виховного процесу.

7. Проведення формувального експерименту показало, що розвиток моральної рефлексії в молодшому шкільному віці є можливим та своєчасним. Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії передбачає включення рефлексивних компонентів у навчально-виховний процес, а також організацію спеціальних занять. При цьому створюються умови для звернення молодших школярів на себе, на свої почуття, думки, стани, розвитку вміння осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки своїх вчинків для себе та для інших людей; формування прагнення до самовдосконалення; формування способів самовпливу та самовиховання; розуміння себе та іншого, розуміння унікальності та цінності своєї особистості та іншого; формування у молодших школярів вміння бачити та розуміти стан іншої людини; розвитку толерантного ставлення до оточуючих.

7. Запропонована програма психолого-педагогічних засобів розвитку моральної рефлексії може бути використана в практиці морального виховання молодших школярів.

Особливості моральної рефлексії та її роль у моральному становленні особистості потребують подальшого дослідження, яке може вестись у таких напрямках:

дослідження гендерних відмінностей моральної рефлексії та саморегуляції поведінки; створення більш досконалих методик для діагностики моральної рефлексії та саморегуляції поведінки; вдосконалення методу активного соціально-психологічного навчання та розробка інших методів розвитку моральної рефлексії; вивчення особливостей моральної рефлексії в залежності від педагогічної позиції, яку займають дорослі щодо дитини, та можливостей корекції цієї позиції.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Яцюк Н.О. Історико-філософські та психологічні аспекти розвитку поняття рефлексії // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2002 – т.4, ч.4 – С.301-306.

2. Яцюк Н.О. Діагностика особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2003 – т.5, ч.2. – С.331-336.

3. Яцюк Н.О. Розвиток моральної рефлексії молодших школярів у процесі активного соціально-психологічного навчання // Проблеми загальної та педагогічної психології . Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. / За ред. С.Д.Максименка – К., 2004, т.6, в.5. – С.399-407.

4. Яцюк Н.О. Саморегуляція поведінки як психологічна проблема // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д.Максименка (17-18 грудня 2001р., м.Київ). – т.2 – К.: Міленіум, 2002. – С.309-312.

5. Яцюк Н.О. Емоційна підтримка як важливий компонент виховного процесу // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. Випуск 16. – Рівне, 2001. –С. 37-41.

6. Яцюк Н.О. Особливості саморегуляції поведінки молодших школярів та їх зв'язок з рівнем розвитку моральної рефлексії (гендерні аспекти) // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Частина 1. Соціально-психологічні детермінанти трансформування гендерних стереотипів в умовах сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. Випуск 27. Ч.1. – Рівне: РДГУ, 2003. – С.158-165.

7. Яцюк Н.О. Формування моральної рефлексії молодших школярів в навчально-виховному процесі // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах

освіти. Збірник наукових праць. Серія „психологія”. Формування нової парадигми самосвідомості у психологічній науці. Наукові записки РДГУ. – Випуск 30. - Рівне, 2004. – С.237-244.

АНОТАЦІЇ

Яцюк Н.О. Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2008 р.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню особливостей моральної рефлексії в молодшому шкільному віці. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння рефлексії у філософії та психології, визначено специфіку одного з її видів - моральної рефлексії, обґрунтовано значення моральної рефлексії як провідного психологічного механізму саморегуляції поведінки, узагальнено результати досліджень вікових особливостей молодших школярів, що виступають передумовами формування моральної рефлексії в цьому віці.

Виявлено критерії, показники та рівні розвитку моральної рефлексії та типи саморегуляції поведінки молодшому шкільному віці. Простежено зв'язок між рівнями розвитку моральної рефлексії та типами саморегуляції поведінки молодших школярів. Обґрунтовано та апробовано програму психолого-педагогічного супроводу розвитку моральної рефлексії молодших школярів, що передбачає включення рефлексивних компонентів у навчально-виховний процес та організацію спеціальних занять.

Ключові слова: рефлексія, моральна рефлексія, молодший шкільний вік, саморегуляція поведінки, самоусвідомлення, усвідомлення ставлення „Я – Інший”, альтруїстична поведінка.

Яцюк Н.А. Особенности моральной рефлексии в младшем школьном возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертация посвящена проблеме изучения особенностей моральной рефлексии в младшем школьном возрасте. В работе проанализированы основные подходы к исследованию рефлексии в философии: от понимания рефлексии как данного извне

(Богом) через рефлексию как источник новых знаний о себе до представлений о рефлексии как феномене, включенном в другие явления психики. В современных психологических исследованиях рефлексия изучается как механизм творческого мышления (познавательный аспект); как механизм познания людьми друг друга в процессе общения (социально-психологический аспект); как механизм управления в социотехнических системах и способ предупреждения манипулятивных влияний на индивидуальное и общественное сознание (кооперативный аспект); как возможность выхода субъекта из поглощенности потоком жизни и обращения на собственное „Я” для осознания отношений, конфликтов, смыслов (личностный аспект).

Роль рефлексии в процессе реализации человеком морального поведения определяет выделение внутри ее личностного аспекта особого подвида – моральной рефлексии. Специфика моральной рефлексии состоит в том, что она не только отражает свои объекты, но способна влиять на них, конструктивно изменять их особенности. Объектами моральной рефлексии выступают регулятивные основы поведения человека. Влияя на них, моральная рефлексия влияет и на особенности поведения в ситуациях морального выбора.

Моральная рефлексия обеспечивает осознание себя как субъекта морального поведения и своего отношения к Другому. Через задействование рефлексивных механизмов человек принимает решение действовать в интересах Другого без принуждения извне, без чувства напряжения или дискомфорта из-за отказа от удовлетворения собственных интересов.

Особенности моральной рефлексии раскрываются через анализ специфики саморегуляции поведения. Моральная рефлексия рассматривается как ведущий механизм саморегуляции поведения, который обеспечивает функционирование всех составляющих системы саморегуляции: образа „Я”, „концепции Другого”, уровня притязаний, самооценки, ценностных ориентаций, самоконтроля.

В ходе констатирующего этапа исследования определены критерии и уровни развития моральной рефлексии младших школьников: высокий, средний и низкий, которые отражают уровень осознания себя как субъекта морального поведения и осознание своего отношения к Другому. Младшие школьники, которым присущ альтруистический тип саморегуляции поведения, проявляют и преимущественно высокий уровень развития моральной рефлексии. Особенностью моральной рефлексии младших школьников с промежуточным типом саморегуляции поведения является опережающее развитие осознания себя по сравнению с осознанием собственного отношения к другим. Эгоистический тип саморегуляции поведения связан с недостаточным осознанием себя и отношений с другими. В осознании себя такие школьники преимущественно

ориентируются на внешние объекты, которые составляют их окружение. Другой не воспринимается как самоценная и самодостаточная личность, а интересы ограничиваются только сферой собственного Я.

В ходе исследования теоретически обоснована и апробирована программа психолого-педагогического сопровождения развития моральной рефлексии в младшем школьном возрасте. Развитие моральной рефлексии осуществлялось как через включение рефлексивных элементов в учебно-воспитательный процесс, так и через организацию специальных занятий. В ходе развивающей работы создавались условия для обращения младших школьников на себя, для осознания побуждений собственного поведения, для формирования способности понимать состояние другого человека, для понимания собственной ценности и ценности другого, для формирования стремления и способов самопознания и самовоспитания.

Ключевые слова: рефлексия, моральная рефлексия, младший школьный возраст, саморегуляция поведения, осознание себя, осознание отношения „Я – другой”, альтруистическое поведение.

Yatsjuk N.O. Aspects of moral reflexion of junior schoolchildren. – Manuscript.

The dissertation for obtaining a scientific degree of the candidate of Psychological Sciences on specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. M.P. Dragomanova National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

The dissertation is devoted to research of aspects of moral reflexion of junior schoolchildren. The analysis of theoretical approaches to understanding of reflexion in philosophy and psychology is given in the dissertation. It is determined the peculiarity of one of its types – of moral reflexion. It is interpreted the meaning of moral reflection as a leading psychological mechanism of behaviour self-regulation. It was generalized the results of research of age-specific peculiarities of junior schoolchildren, which are the preconditions of moral reflexion formation in this age.

It is specified the certain criteria, parameters and levels of development of moral reflexion and types of behaviour self-regulation in junior school age. It was found the correlation between levels of development of moral reflexion and types of behaviour self-regulation of junior schoolchildren. The model of psycho-pedagogical maintenance of development of moral reflexion of junior schoolchildren is developed and approbated. That provides inclusion of reflective components in the training process and the organization of special study.

Key words: reflexion, moral reflexion, junior school age, behaviour self-regulation, self-comprehension, comprehension of the relation “I - Another”, altruistic behaviour.